

ARANY LÁSZLÓ VÁLOGATOTT MŰVEI

Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Német G. Béla. Bp. 1960. Szépirodalmi K. 548 l. (Magyar Klasszikusok).

Gazdag anyag — igényes bevezetővel. *Átfogó* válogatásra törekedett Németh G. Béla; az életmű egészét tartotta szem előtt, megőrizte eredeti arányait, s az egyszóvalúság túlzása helyett jelezni tudta az árnyalatokat is. Együtt szólaltatta meg a költőt, az esszéistát és a kritikust, a mesegyűjtőt és az elméletíró-t. Látjuk, hol helyezkedett el Arany László a kor művészetének és politikai életének skáláján, hogyan „viselkedett” a szellemi erők kisugárzásaiban, mit fogott fel belőlük, s a befogadottnak milyen sugártörést adott az egyéniség prizmjára. A Magyar Klasszikusok kötet minden tekintetben felmúlja az író hagyatékának eddig megjelent, válogatott kiadásait.

A bevezető tanulmány színvonalasan foglalja össze Arany László életpályáját és munkásságát. Az esszék hangszerelése jellemzi. Néha már-már szépirói lendületű jellemrajzzá mélyül; nagy fogékonysággal tárja fel az egyéniség belső világának rétegeit, a belső erők viszonyát, konfliktusait és feloldódását. Szépen elemzi azt a folyamatot, ahogyan a Lermontov-tanulmány „erősen alanyi, ... indulati jellegű, romantikus színezetű”, a kor társadalmával szem benálló, vitázó, agitativ magatartása a 70-es évek elején áthajlik a tárgyas alapú, értelmi színezetű, belátó, alkalmazkodó magatartásba. A művek és az egyéniség lélektani vizsgálata azonban árnyalja csupán az interpretáció alapvető magyarázó elvét: a marxista irodalomszemlélet társadalmi-történeti-alapozottságát. Gondolunk az Arany-család társadalmi helyzetének, szellemi „klímájának” elemzésére, és a nagy történeti vízvonalstókból fakadó élmények (függetlenség mozgalma, kiegyezés) gondos felderítésére.

Fel kell figyelni arra is: milyen avatottan és eredményesen alkalmazza Németh a költői magatartás vizsgálatát esztétikai elemzéseiben. Mindenütt hasznos e szempont, de különösen az *A delibábok hőse* esetében, hiszen a verses regény az önkifejezés, mégpedig a nyílt, közvetlen, személyes önkifejezés és a tárgyas, személytelen közlő-elbeszélő magatartás szimbiózisa. Koroktól és az egyéniség hangoltságától függ az esztétikum e két fő hordozójának aránya. A műfaj világirodalmi példái is jelzik az árnyalatokat. Byron *Child Harold*-jában pl. az expresszió az uralkodó elem; az útleírást teljesen átszövik a reflexiók, a tárgyak felidézte eszmék, hangulatok, érzelmek. Összeshasonlíthatatlanul személyte-
lebb alkotás Puskin Anyegin-je. Az epikum zárt tömböt alkot benne, a jellemek és a cselekmény megkapják a realizmus objekti-

vitását, s csupán színező szerep jut a költő személyes lírájának. A „magatartás”, az író-nak témájára irányuló érzelmi-csmei állás-foglalása fontos tényezője tehát a mű esztétikai struktúrájának

Német két szembenálló és egy közbülső magatartás föltételezésével közelítette meg Arany László verses regényét. Ingatag erejű nekibuzdulások taszítják Balázst, képzeletét sohasem tudja utólréni, s e hasadás hamar szétpattantja ábrándjainak szappanbuborékát. Történelmi és társadalmi körképpé nőnek konfliktusai; a lendület és ernyedés harca végül is ama tragikomikus állapotban emésződik fel, amikor hűsünk „elterül alant a lágy iszapba.” Szemben áll vele a költő magatartása. Jó érzékkel kereste meg Németh azokat a közvetítő lelki rétegeket, amelyekben átsűrődnek az írói eszmék, s egyéni színezést adnak a mű stílusértékének. Így emelte ki a költői magatartás intellektuális, „kiküzdött” jellegét: a végleges leszámolást az íróban rejlő többféle egyéniséglehetőséggel — egyetlennek a javára. Az értelem, a belátás hangsúlyozásával adta fel Arany László ifjabb éveinek érzelmi, indulati bizonyosságait, „ama hívó” kort, melyben ő is várta dörögni a sötét eget. Ebből fakad e magatartás léle-gikus és ironikus volta. Végül: a költő és Balázs szembenállásából dereng fel a harmadik réteg: az élet csményinek vélt szemlélete, a javasolt, propagált magatartás-típus. Az elmélyültebb műelemzés mellett rámutatnak e szempontok az írói élmény összetettsé-gére: a divergenciára hajló, szemben álló rétegekre, amelyeket csak az értelmi erők fékez-nek meg időleges egységgé.

A „bevezető-jelleg” monográfikus hori-zontot követelt a tanulmányírótól. Az élet-műre kellett koncentrálnia, össze kellett olvasztania az élet- és jellemrajzot a művek boncolásával. A korlátozott terjedelem nem tette lehetővé, hogy részletesen foglalkozzon az irodalomtörténeti fejlődéssel, de utalásai fontos problémákat villantanak meg. Egyet szeretnénk közülük kiemelni: a dezilluzioniz-mus problémáját.

A fogalom voltaképpen azt a szellemi apátiát jelenti, amely a kiegyezés után azon-nal megülte közéletünket. Az íróegyénségek-ben (Arany László, Beóthy, Asbóth, Ábrányi Kornél) szinte csak az élmény közös: a társa-dalmi-történeti fordulat ellentmondásai egy-szerre és váratlanul szakadtak rájuk. Ott volt mindenekelőtt a felemás tett: a kiegyezés. Korhangulatot fejeztek ki Arany László szavai: „A kiegyezési korszak mindig bizo-nyos kijózanodással jár, s ily hangulatban

nincs kedvünk dalolni. Minden kiegyezés általa vérmesebb hitűeknek egy sereg ábrándjuk oszlik el, nagy reményeik hiúsulnak meg; a határozatlan s ezért határtalan képzelődés helyett rideg opportunitás, a lelkesedést alku, a költészetet tény váltja föl. A pragmatica sanctio, az 1790-iki megállapodások, az 1867-ik évi kiegyezés nem a szívből fakadt, s nem ragadja lelkesedésre az érzelmek embe-rét. A költőnek, ha ellenök izgatni jobb belátása tiltja, hallgatnia kell, mert dicsőítő-sökre egy hír sem pendül meg szívében." A hűvös kijózanodást bizonyára fokozta az a sekélyes „lelki komfortizmus” is, amellyel uralkodó osztályaink igyekeztek berendezkedni a „Deáki-tett” élvezetére. S végül ott lappangott a dezilluzionizmus mögött a nemzeti közérzet és az egyéni életforma egy-fajta válsága is. Az ellenállás évtizedeinek pátozsa, a lelki-eszmei erőfeszítés romantikája után a próza hűvössége áradt szét. Új életformát, új magatartást követeltek a változott körülmények: csendes polgári munkát, szak-értelmet, a képzelet, a szenvedély lobogása helyett a szorgalom állandó erőfeszítését. S a lelki áttöltődés bizony nehezen ment; ellentétes volt a nemesi életforma hagyomány-yaival. Így lepte el az egyént a tétova cél-talanság érzése, az eszményvesztettség belső hiányérzete. Epikánkban nem véletlenül jelentek hát meg olyan típusok, akiknek akarateréje messze mögötte marad a képzelet szárnyalásának. Mintha a fantázia dús játé-kával kárpótolná magát az akaratilag fogyatékos egyéniség. Arany László Balázsát Beöthy Kálóczy Bélája követte. „Az iskolai dicsőség arannyal futtatott koszorúja — jel-lemzi hősét Beöthy — csak álmodozását táplálta. Semmi küzdelmet nem látott maga előtt; ugyan minek gondolna a fegyverekre?! De a fiatal kebel hullámai már az élet partjait kezdték csapkodni. És mindig csak a küzdel-mekre kész erély, az akadályokkal szembe-szálló akarat fogyatkozását mutatta.” Bíró Márton is hasonlóan nyilatkozik magáról: „sok gyávaság és élhétetlenség van bennem.”

A művek világa azonban szét is ágazik ezen a ponton. Arany László jórészt az 50-es, 60-as évek fegyvertárával tárgyasítja élmé-nyeit. Balázs életútját a valóság és az ábránd, a képzelet és a józan ítélet, az érzelem és az értelem összeütközései szövik át, olyan konfliktusok, amelyek minduntalan előbukkannak Gyulai vagy Kemény korábbi írásaiból. Jelzi e rokonság, hogy itt nemcsak a társadalmi-történeti élmény hatóerejéről van szó; formálta a művet az a tudatos politikai leszámolás is, amely létrehozta az emigráció mozgalmairól írt esszéit 1880-ban. Balázst nem is tekinthetjük akaratilag fogyatékos hősnek, hiszen élete szakadatlan nekifeszülés képzelete utólrérésére. Bámulatos rugékonysággal hidalta át reményei összeomlását, s jó későn

ragadt csak véglegesen bele a kotuba. Képzelete akadályozta meg, hogy józanul idomuljon a valósághoz, s az idomulás aspektusával jelölje ki tevékenysége irányelveit. Az Arany László-propagálta „eszményi” magatartás tehát az illúzióromboló Keményben és Gyulaiban találta meg szellemi őst.

Alapvető különbségek választják el Balázstól a dezilluzionista epika többi típusát. Asbóth vagy Beöthy hősei esetében mély szakadék keletkezik az egyén és a világ között. Az egyén szinte kiszakad környezetéből; képtelen beolvadni, idomulni, s ezért befelé mélyül el, szinte külön világot alkot magának. Amikor Bíró Márton hazatért a pápai kollé-giumból, első élménye az volt, hogy idegennek tekintik ismerősei. „Mintha csak kerülték volna az alkalmat, hogy jót tehessen velük” — mondja később is. A szakadék okai mindenütt mások, s más-más módon viseli el az egyéniség is izoláltságát. Minden esetben szerepe van a túlérzékeny, túlfajított érzelmi életnek, amely szinte gúzsba köti a cselekvő szándékokat. Éppen az az erő fogyatékos a típusokban, amely a személyiség érvényesítéséhez, céljai, eszményei realizálásához szükséges. Hiába izzik a részvét Bíró Mártonban, hiába nyomasztja az egyedülvalóság, hiába vágyik önmagából kifele: nem talál megértő, rokon társat, sem a feloldódás útját-módját. A kirekesztettség, az idült lelki labilitás végül is összeomlásba sodorja — hozzátartozóival együtt. Asbóth hőségnek mizantropizmusa abból fakad, hogy ideáljai összetörték a valóság göröngyein. Az idő előtti hajótörés miatt érzelmi burjánzásba menekül, szentimentális, romantikus színezetű lírába burkolja be belső sérüléseit. Sajátos típus Kálóczy Béla. Az ábrándok mellett inkább egy másik tény határozza meg sorsát: a *bűntudat*. Fél életen át üldözte elhagyott, öngyilkosnak vélt szerelmesének alakja; azt hitte, hogy ő kergette a halálba, hogy gyengeségével közvetlen elő-idezőjévé vált pusztulásának. „Gyilkos vagy” — vádolta magát. Úgy vélte, többé nincs menedék, nincs bocsánat, az ítélet ki van mondva fölötte. Végtelen irt érzett maga körül, s életöztönét is átvágta a lelki trauma. További sorsa örökös hanykolódás: állandó küzdelem a bűntudat elfojtása, a sérülés elfeledése érdekében. Idővel el tudja terelni figyelmét a bűnről, de eszközei meglehetősen selejtesek, s a nagy seb gyakran villan ki a tudatos önkábitás alól. Akkor mélyül el e homokra épült élet társadalmi horizontja, amikor az úri gesztusok megélésében kezdi keresni a feledést, s felvonulhat körülötte a vidéki nemesség kiegyezés körüli életstílusa és politikai magatartása. Arany László hőse sohasem érezte az izoláltság ilyes-fajta kínjait; eszméi, plánumai még akkor is bekapcsolták a nemzet és az emberiség áramkörébe, amikor szemben állt környezetével.

Könnyű lenne szaporítani az eltéréseket, de aligha változtatnának a tényen: a dezilluzionista epikát a mögötte álló írói élmény fogja egységbe. Egyéni színeződéssel tárgyasodik benne a kiegyezés után eluralkodó kiábrándulás, eszményvesztettség. Régi megállapítás, hogy az orosz irodalom „felesleges embereiben” ismerhetők fel e típusok távoli rokonai. Ez az epika — akár verses, akár prózai változatról van szó — voltaképpen félúton áll az eszményítés és a 80-as évektől megerősödő kritikai realizmus között. Beöthy hősenek bűntudata, a lelki sérülés motívuma Arany balladáival és az eszményítés erkölcsi konfliktusaival tart kapcsolatot. Az elnyomatás korának világirodalmi orientációjára vallanak írói példaképei is (Thackeray, Charles Lever). Arany László eszméit szintén azok az angol liberális esszéisták ihlették, akiket annyira tisztelt Gyulai vagy például Csengery, de Gyulai Pál szellemében oldotta meg Arany László az úgynevezett irányköltészet problémáját is. Költőeszménye szintén az 50-es években gyökerezik. „A költők nagyobb része — írja — merengő, kontemplatív természet, mely a körülötte létező világban... és az elmúlt időkben keresi rokonszenve tárgyait... Az ily kedély a politikában sem lehet a felforgatás zászlóvivője”... Erdélyi János Petőfi- és Arany-tanulmánya zárt elméletet épít fel az ilyesfajta megállapításokra, de visszahangozza őket Salamon Ferenc 1858-as Petőfi-bírálatá is. Az eszményítés emberszemléletén sem jutottak túl a 70-es évek epikusai. Hangoztatták az autonóm lélek szerepét az anyagi erőkkal, a környezet behatásaival szemben. Beöthy a „természetvizsgálók elbizakodott tudományát” emlegeti a Kálóczy Bélá-ban; Arany László a belső lelki-eszmei impulzusok fontosságát bizonyítja a „kevély anyaghívó”-nek; a materializmusra rábukkant Darvady Zoltánban (Álmok álmodója) is a sztoikus, öreg pap példázata tudatosítja, hogy mindennél többet nyert, bár mindent elveszített. Éppúgy szemben álltak tehát a modernebb, anyagelvűség felé hajló emberszemlélettel, mint Arany vagy Gyulai az 50-es, 60-as években.

Tisztázatlan ma még, hogy melyek az előremutató vonásaik, milyen elemekkel kapcsolódnak a századvég új irodalmához? Meg-

figyelhető, hogy különböző rétegek keverednek bennük, különböző lehetőségeket hordoznak magukban. Legfontosabbak azok, amelyek a realizmus felé mutatnak. Az írói élmény, az illúziótlanodás szükségszerű következménye, hogy az íróegyénségek kikopnak az eszményítés erkölcsi szemléletéből, különösen az autonóm, metafizikus erkölcsi világrend illúziójából. Jellemeik határozott társadalmi profilt kapnak, s széles társadalmi-történelmi körkép bontakozik ki körülöttük (l. A délibábok hőse, Kálóczy Béla). Gazdagon jellemzik az egyén és a környezet viszonyát s e kapcsolatból adódó konfliktusokat, bár tartózkodnak a Taine-féle környezeti meghatározottság olyan felfogásától, amely Toldy István Anatole-jában jelentkezik. Prózánk fejlődésében az is fontos, hogy töreksszenek a modern és elmélyültebb lélekrajzra, hogy új típusokat, új helyzeteket ábrázolnak. Bizonyára nemcsak a tehetség teljesítménye, hogy e törekvések verses formában hoztak létre hibátlan realista alkotást. Utalunk kell még egy lehetőségre: a korélményből fakadó írói hangoltság erős érzelmi teitettőségű én-regényt teremt; a líra átszövi az epikumot, s olyan zenei jeleget ad a stílusnak, amely Krúdyt juttatja eszünkbe. Asbóth *Álmok álmodója*-ra gondolunk; stílusának zeneiségét Németh G. Béla elemezte egyik korábbi tanulmányában. Csak éppen utalunk rá, hogy Arany László írásmódjában is említ olyan mozzanatokat, amelyek Komjáthyval rokoníthatók.

A Magyar Klasszikusok Arany László-kötete újból ráirányította figyelmünket irodalmunk arra a jelenségére, amely először tükröztette a kiegyezés lehangoló következményeit. A bevezető tanulmány megnyugtatóan tisztázta a költői életmű belső összefüggéseit; színvonalas elemzésekkel tárta fel a szépirodalom esztétikai értékeit, tanulmányainak, esszéinek eszmevilágát és történelmi szerepét. E korszak kutatója talál még bőven tenni-valót, hiszen a viszonylag kis terjedelmű szintézis nem térhetett ki mindenre, ám eredményei szilárdak, s túlmutatnak önmagukon: arra ösztönöznek, hogy mielőbb kezdjük meg az irodalmi dezilluzionizmus problémáinak megoldását.

Kovács Kálmán

KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL: LEGENDÁK NYOMÁBAN

Tanulmányok. Bp. 1959. Szépirodalmi K. 380 l.

A könyv megjelenésekor fölkavart kedélyek megnyugodtak, a szenvedélyes viták heve kihunyott. Az író nem panaszkodhatott, a kritikusok, a bírálók az ő hangvételére hangszereltek. Ám éppen az izgatottság okozta, hogy néhány problémát elhanyagol-

tak, a könyv némely értékét és némely hibáját nem mérlegették, olyan tanulságokról feledkeztek meg, amelyek nem is elsősorban az író, hanem a magyar irodalomtudomány hasznát szolgálhatnak.

Kolozsvári Grandpierre tanulmányainak